

Vičková, Zuzana

Gnostické interpretace biblického příběhu o stvoření člověka

Religio. 2006, vol. 14, iss. 1, pp. [87]-100

ISSN 1210-3640 (print); ISSN 2336-4475 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/125159>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Gnostické interpretace biblického příběhu o stvoření člověka

Zuzana Vlčková*

Vyprávění o stvoření člověka z knihy *Genesis* staví pozorného čtenáře před řadu nejasností a problémů: Proč Bůh při svém rozhodnutí stvořit člověka hovoří v plurálu (*Gn* 1,26)? Co znamená „obraz Boží“, a co jeho „podobu“ (*Gn* 1,26-27)? Proč je příběh stvoření člověka líčen dvakrát a rozdílně (*Gn* 1,26-28 a 2,7; 2,21-22)?

Zodpovězení těchto otázek podle gnostiků (stejně jako podle rabínů midrašické tradice) spočívalo v náležité interpretaci textu. Autoři gnostických textů však předpokládali, že když Mojžíš své knihy psal, mnohým věcem nerozuměl a popletl je, anebo je zachytil tak, jak mu to přikázal nižší bůh – stvořitel světa, tedy přinejmenším jako jednostrannou (a možná i předělanou a cenzurovanou) verzi příběhu. Spis *Svědectví pravdy* obsahuje přímo negativní hodnocení knihy *Genesis*, která autorovi připadá jako málo „duchovní“: „knihy pokolení Adamova² [byla napsána pro ty], kteří jsou [pokolením Zákona]“.³

V *Tajné knize Janově* zase nacházíme několik přímých korektur *Geneze*, uvozených slovy: „Nemysli si, že je to tak, jak napsal Mojžíš.“⁴

Otázkou přístupu k Starému Zákonu se zabýval křesťanský gnostik Ptolemaios ve svém *Listu Flůře*: došel k závěru, že tento text není možné ani

* Tento článek je výsledkem badatelské činnosti v rámci grantového projektu GA UK „Gnostické interpretace stvoření člověka“ (č. 532/2006) a vychází s jeho finanční podporou.

1 *Svědectví pravdy* 50,1-5.

2 Srov. *Gn* 5,1.

3 *Svědectví pravdy* 50,5-7. V gnostickém prostředí to bylo označení pro lidi podrobené demiurgovi.

4 *Tajná kniha Janova* II,13,19-20; nebo: „ne tak, jak Mojžíš řekl“ (II,23,3). Autor takto zpochybňuje ducha „nad vodami“ z *Gn* 1,2 (II,13,19-20), „žebro“ z *Gn* 2,21-22 (II,23,3) a „archu“ z *Gn* 7 (II,26,6). Uspání Adama vysvětluje těmito slovy: „A přivedl na Adama mrákotu.“ Řekl jsem Spasiteli: ‚Co je mrákota?‘ On mi odpověděl: ‚Není tomu tak, jak napsal Mojžíš a jak jsi slyšel. Neboť ve své první knize pravil: ‚Uspal jej.‘ (Mrákota) však (spočívala) v jeho vnímání. Neboť řekl skrze proroka: ‚Zatvrdím jejich srdce, aby nedávali pozor, ani neviděli‘“ (II,22,20-25; k poslednímu citátu srov. *Iz* 6,10). Když Bůh uspal Adama, aby z něj vyňal Evu (*Gn* 2,21), nešlo tedy dle gnostického autora o pouhý spánek (či anestezii před složitou operací), ale přímo o zaslepení poznávacích schopností, aby Adam netušil, že se ho demiurg chystá zbavit části božské síly.

přijímat bez výhrad, ale nelze jej ani zcela odmítnout. Na jeho vzniku se totiž nepodílel pouze jeden zákonodárce, nýbrž obsahuje tři úrovně, mezi nimiž je nutno rozlišovat: božský zákon, zákon Mojžíšův a zákony starších lidu. Pro ilustraci uvádí známé Ježíšovo odmítnutí Mojžíšova zákona ohledně rozvodu pomocí citací z knihy *Genesis* v *Mt 19,3-9*.⁵

Genesis byla tedy pro gnostické autory textem obsahujícím jak nauku demiurgovu, tak i pravdu o pravém Bohu a o povaze lidské přirozenosti. K jejímu pochopení však bylo třeba mít určité znalosti a schopnosti navíc. Bylo nutno znát ještě jiný příběh, který stojí za ní, a to mýtus o pravém Bohu a jeho aiónech a o vypadnutí Sofie (Moudrosti) z božské oblasti Plnosti, které zapříčinilo vznik demiurga a tohoto světa. Tento příběh je samozřejmě mladší než Starý zákon a za svůj vznik vděčí právě interpretaci hebrejské Bible, avšak podle gnostiků časově předchází biblickým událostem stvoření a zakládá jejich význam.

Sofia podle gnostického podání chtěla napravit své pochybení a navrátit světlo, uchvácené archonty, zpět do Plnosti. Podle božského plánu se tak má stát prostřednictvím člověka, do něhož toto světlo od archontů přejde, aniž by si to jeho stvořitelé uvědomili. Vyprávění o Adamovi se tak stává nepřetržitým sledem střetů božského a archontského světa, jejich akcí a protiakcí. Archonti mají totiž s člověkem záměry právě opačné: tvoří jej proto, že na něj jako na návnadu chtějí nalákat nebeského Adama a pak si pozemského člověka podrobit (a jeho prostřednictvím i to, co je v něm božského). Gnostická vyprávění přesto nenechávají čtenáře na pochybách, že pravý Bůh a jeho Sofia jsou vždy o pár kroků před archonty a nakonec je porazí; Sofia předvídá rozhodnutí archontů (případně jim je přímo vnuká) a obrací je proti nim. Světem vládne božská teleologie. Příběh trochu připomíná pohádku: Adam jako pouhý výtvar archontů vypadá bezmocně, avšak čtenář ví, že má ve skutečnosti božskou část v sobě a dokáže se díky ní z moci archontů vymanit.

Nyní se tedy podívejme konkrétně na první část příběhu o stvoření člověka podle gnostických textů z Nag Hammádí. Vzhledem k omezenému rozsahu svého příspěvku volím většinu ukázek v textu ze spisu *O původu světa* (*NHC II,5*), který obsahuje dobře propracovanou antropogonii a kterým jsem se nejvíce zabývala. Ukázky z jiných textů najde čtenář v poznámkách.

Traktáty z Nag Hammádí jsou překlady z řečtiny; z některých obrátů je dobře poznatelné, že autoři původních textů ve své biblické interpretaci vycházeli především ze Septuaginty.⁶ Citace a odkazy v textu se proto vztahují na tento překlad.

5 In: Epifanios, *Panarion* 33,3-7.

Rouhání boha stvořitele; důvod a první předpověď vzniku pozemského člověka

Ústředním bodem gnostické interpretace byla některá biblická vyličení stinných stránek starozákonního Boha (jeho nepochopitelný hněv, žárlivost, prahnutí po tvrdém trestu). Pro gnostiky byl takovýto antropomorfismus nejvyššího Boha nepředstavitelný. Klíč k řešení nacházeli v Boží sebeklamaci „já jsem Bůh žárlivý“ (*Ex* 20,5; *Dt* 5,9). Na koho by mohl žárlit, když je jen jeden? Gnostikové došli k závěru, že stvořitel je nižší bůh, který asi dobře ví o tom, že není sám, ale žárlivě se to snaží zatajit prosazováním své jednosti.⁷ Pravý Bůh – dobrý Otec v Plnosti však stojí nad ním a o jeho přítomnosti se je možno dozvědět z podobných biblických nesrovnalostí.

Žárlivost bývá tedy často hlavní charakterovou vlastností prvního archonta, demiurga Jaldabaótha. Výrok o jediném božství,⁸ jenž má svůj skripturální základ v *Izajášovi* (45,18; 45,5 a 46,9 LXX), zněl gnostikům z úst demiurgových jako veliké rouhání. Chlubivou řečí se provinil vůči pravému Bohu:

Když se nebesa se svými silami a s celým svým uspořádáním upevnila, Prarodič zpychl. Nechal se oslavovat celým zástupem andělů a všichni [bohové] a jejich andělé mu vzdávali chválu a slávu. Radoval se tedy ve svém srdci, neustále se chlubil a říkal jim: „Nepotřebuji nikoho. Já jsem Bůh a kromě mne není jiného.“ Ale když to řekl, zhřešil proti všem nesmrtelným. Ti to zaznamenali a nezapomněli mu to. Pistis, která byla neviditelná, viděla bezbožnost velkého archonta a rozhněvala se. Pravila: „Mýlíš se, Samaeli (což znamená ‚slepý bože‘). Před tebou byl nesmrtelný světelný člověk,⁹ který se zjeví ve vašich výtvorech. Pošlape tě tak, jako je hnětena hrnčířova hlína, a ty spolu s těmi, co jsou tvoji, sestoupíš k své matce propasti.¹⁰ Až vaše činy dospějí ke konci, bude veškerá nedokonalost, která se ukázala díky pravdě, zničená, a pomine a bude jako by nikdy nebyla.“¹¹

Zde tedy začíná klíčový spor mezi Pistis Sofií (která zastupuje božskou oblast) a archonty. Popudem byla právě demiurgova domýšlivost. Pistis ve své řeči odhaluje pravého Boha – nesmrtelného světelného člověka, který vstoupí do výtvorů archontů. Předpovídá zde stvoření hmotného člověka

6 Např. v interpretaci *Gn* 1,3 a 1,26.

7 *Tajná kniha Janova* II,13,8-13. Motiv demiurgovy závisti a žárlivosti rozvádí na základě rajskeho příběhu také *Svědectví pravdy* (bůh závidí Adamovi, že jedl ze stromu poznání; 47,14-30).

8 *O původu světa* 103,12; 107,30; 112,28; *Podstata archontů* 86,30; 94,21.

9 Srov. Eirénaos, *Adversus haereses* 1,30,6.

10 Zde „propast“ není výraz pro nejvyššího Boha jako ve valentinovské teologii (viz *Adversus haereses* 1,1,1), ale pro chaos nebo pro podsvětí.

11 *O původu světa* 103,2-28.

a naznačuje i jeho úkol ve spásném plánu Sofie: demiurg bude odsouzen skrze svůj vlastní výtvar. Přirovnání s hlinou je paradoxní, protože pozemský Adam bude stvořen právě ze země.

Nebeský Adam

V některých gnostických systémech se setkáváme s nebeskou bytostí jménem Adam světla (jiné varianty jména jsou Adamas a Pigeradamas).¹² Právě na něj odkazovala Pistis v předchozí ukázce. Tento preexistentní božský Adam má svůj původ nejen v gnostické představě o božstvu Člověk, která vznikla patrně na základě interpretace *Gn* 1,26-27,¹³ ale i ve zvláštní interpretaci *Gn* 1,3 („Buď světlo!“). Řecké slovo *fós* totiž s průtažným přízvukem znamená „světlo“, s ostrým přízvukem má ale význam „muž“.¹⁴

Ve spise *O původu světa* přichází světlo do světa takto:

(První archón Jaldabaóth) přesto ve své nevědomosti nebral vážně odsouzení a počínal si troufale. Pravidl: „Pokud byl někdo přede mnou, ať se ukáže, abychom viděli jeho světlo.“ A tu, hle! Světlo vyšlo shůry z Osmého nebe a prošlo všemi nebesy země... Když se světlo zjevilo, ukázala se v něm podoba člověka, která byla velice podivuhodná.¹⁵

Nebeský Adam je nazýván „poslem“. V této své roli připomíná Třetího posla manicheismu¹⁶ a nebeského Člověka hermetického traktátu *Poimandrés*.¹⁷ Jeho zjevení dále zapříčiní celý řetěz vzniků, protože se do něj ně-

12 Adamas: *Tajná kniha Janova* III,13,3-4; Pigeradamas: *Tajná kniha Janova* II,8,34.

13 Bůh, který Adama tvoří podle sebe, se přece musí nazývat „Člověk“. K diskuzi badatelů o původu této představy viz Petr Pokorný, *Píseň o perle: Tajné knihy starověkých gnostiků*, Praha: Vyšehrad 1986, s 56-58.

14 Orval Wintermute, „The Study of Gnostic Exegesis of the Old Testament“, in: James M. Efrid (ed.), *The Use of the Old Testament in the New and Other Essays: Studies in Honour of W. F. Stinespring*, Durham: Duke University Press 1972, 256.

15 *O původu světa* 107,34-108,5. *Tajná kniha Janova*: „A svatý a dokonalý Matka-Otec, dokonalá Prozřetelnost, obraz neviditelného, který je Otcem veškerenstva, v němž vše vzniklo, první člověk, je poučil, protože zjevil svoji podobu ve tvaru muže. Celý aión prvního archonta se třásl a základy chaosu se chvěly. A skrze vody, které jsou nad látkou, byla osvěcena dolní oblast zjevením jeho obrazu. Všechny mocnosti a první archón pohlédli a spatřili celou oblast dole osvěcenou a díky světlu uviděli ve vodě tvar obrazu.“ Verze *BG* 47,20 – 48,9: „[Poučil je] o sobě: o dokonalém svatém Otcí, prvním člověku, tvaru člověka. Požehnaný jim zjevil svou podobu. Všichni archonti a sedm mocností se sklonili a spatřili ve vodě tvar obrazu.“

16 Hans-Gebhard Bethge, „Vom Ursprung der Welt“ (*NHC* II,5)“, in: Hans-Martin Schenke (ed.), *Nag Hammadi Deutsch I: NHC I,1 – V,1*, Berlin – New York: Walter de Gruyter 2001, 240.

17 Srov. *Poimandrés* 12-14.

kteřé ženské nižší božské bytosti zamilují a začnou samy plodit bytosti jiné.¹⁸

Ke gnostickému pochopení Adama světla jako zhmotnělého obrazu neviditelného Boha, tj. jako mezičlátku mezi Otcem v Plnosti a pozemským Adamem, patrně přispěla i Septuaginta: v původní hebrejské verzi *Genese* se totiž mluví o stvoření člověka *b'calmēnū kid'mûtēnū* – „jako našeho obrazu (nebo: znázornění, sochy),¹⁹ jako něčeho, co je nám podobné“,²⁰ kdežto LXX uvádí: *kat'eikona hēmeteran kai kath' homoiōsin* – „podle našeho obrazu a podle podoby“.

Dle hebrejské Bible je tedy Adam přímo obrazem Božím, kdežto Septuaginta dává podnět k úvahám, že se Bůh zjevuje prostřednictvím mezičlátku: vzniká tak představa emanace nepoznatelného Boha, která se archontům stává vzorem pro stvoření Adama.

Podivný plurál a dvě vyprávění knihy *Genesis*

Příčinu představy, že člověk nebyl stvořen jen Bohem, ale i nižšími silami, nacházíme v plurálu *Gn* 1,26: „Učiňme člověka.“ Tuto myšlenku nalézáme i u Filóna Alexandrijského: dle něj stvořil to dobré, co je v člověku, Bůh, kdežto to ostatní jemu podřízené bytosti (andělé) – proto je člověk také tak nedokonalý a schopný zlého (*De opificio mundi* 74-75).²¹ Pravověrný judaismus o stvořitelské roli jediného Boha nepochyboval, avšak spekuloval o tom, s kým se Bůh asi radil (viz midraš *Genesis Raba* 8,3-9).

Současná podoba příběhu stvoření Adama z knihy *Genesis* vznikla spojením dvou původně různých vyprávění. To, které je nyní uváděno jako první (*Gn* 1,1 – 2,3, Kněžský kodex, užívající pro Boha jméno *Elohim*, LXX: *ho theos*), bývá datováno do poexilní doby (asi 400 př.n.l.), zatímco vyprávění *Gn* 2,4nn (užívající pro Boha jméno *Jahve Elohim*, LXX: *kyrios ho theos*) je považováno za mnohem starší (1000-900 př.n.l.).²² *Gn* 1,26 uvádí Boží záměr stvořit člověka „podle našeho obrazu a podoby“, dále je

18 *O původu světa* 108,14-110,1; 111,8-28.

19 Nebo: „k našemu obrazu“.

20 Vycházím ze studie Bernda Janowského „Die lebendige Statue Gottes: Zur Anthropologie der priesterlichen Urgeschichte“, (in: Markus Witte – Casper de Groot [eds.], *Gott und Mensch im Dialog: Festschrift für Otto Kaiser zum 80. Geburtstag*, Berlin – New York: Walter de Gruyter 2004, 186-190). Předložka *bēt* v první části není dle Janowského *bēt normae*, ale *bēt essentiae* s významem „als/zu“; *ki* v druhé části je možno překládat jako předložkový atribut, nebo jako plně sémantický lexém (*ibid.*, 189).

21 Filónova interpretace je platónská (srov. *Timaios* 69c-d). O. Wintermute, „The Study of Gnostic Exegesis...“, 260.

22 Elaine Pagels, *Adam, Eve and the Serpent*, London: Penguin Books 1988, xxii.

stvořen (jen „podle obrazu Božího“ a jako „muž a žena“ *Gn* 1,27). V příběhu *Gn* 2,7 se mluví znovu o stvoření člověka, tentokrát zemského („prach ze země“), kterému byl vdechnut dech života. Eva je potom z Adama vyňata následně (*Gn* 2,18.21-23).

Filón *Gn* 1 vykládá jako stvoření člověka nebeského a *Gn* 2 jako stvoření člověka zemského.²³ Také někteří gnostici podle Eirénaia viděli stvoření duchovního člověka v *Gn* 1 a tělesného v *Gn* 2: „někteří pak chtějí jiného člověka, který vznikl podle obrazu a podoby Boží jako androgynní, a tento je duchovní. Jiný pak byl uhněten ze země.“²⁴ Také v *Tajné knize Janově* tvoří archonti nejprve člověka duševního, kterého se pak snaží druhým, tj. tělesným stvořením odtrhnout od světla a uvázat do moci hmoty a živlů.²⁵ Dvojí stvoření mohli gnostici ze svého úhlu pohledu číst také v *I K* 15,43-48.²⁶

Rozhodnutí archontů stvořit člověka

Když archonti spatří nebeského člověka, rozhodnou se podle něj stvořit Adama pozemského:

Světelného Adama před jeho odchodem (z) chaosu spatřily mocnosti a smály se Prarodičovi, že lhal, když řekl: „Já jsem Bůh (a) žádný nebyl přede mnou.“ Přišly k němu a pravily: „Není to tento bůh, který zničil naše dílo?“ Odpověděl: „Ano. Pokud nechcete, aby zničil naše dílo, pojďme, stvořme člověka ze země podle obrazu našeho těla a podle jeho²⁷ podoby, aby nám sloužil. Když pak (nebeský člověk) spatří svoji podobu, zamiluje se do ní a už nebude ničit naše dílo. A ty, kteří se zrodí ze světla, učiníme svými sluhy po celé trvání tohoto věku.“²⁸

Mocnosti mají pro stvoření člověka dva důvody. Jednak doufají, že když se nebeský posel do své krásné podoby zamiluje, přestane být potenciálním ohrožením pro jejich svět; současně jej však chtějí do svých výtvorů nalákat, aby si jej (a část božského světla, které bude skryté v jeho potomcích) mohly podmanit. I zde je však čtenář ihned upozorněn na skutečný, Sofiin důvod pro stvoření pozemského Adama:

23 Filón Alexandrijský, *Legum alegoriae* 1,31-32.

24 Eirénaios, *Adversus haereses* 1,18,2. K jiným gnostickým variantám výkladu viz např. *Výpisky z Theodota* 50.

25 *Tajná kniha Janova* II,20,32 – 21,14.

26 Viz Elaine Pagels, „Pursuing the Spiritual Eve: Imagery and Hermeneutic in the Hypostasis of the Archons and the Gospel of Philip“, in: Karen L. King (ed.), *Images of the Feminine in Gnosticism*, Philadelphia: Fortress Press 1988, 194.

27 Tj. Adama světla.

28 *O původu světa* 112,25 – 113,5.

To vše se stalo z prozřetelnosti Pistis, aby vznikl člověk podle jeho²⁹ podoby a odsoudil je skrze jejich výtvor. A jejich výtvor se stal ohrazením světla.³⁰

Pistis jim tento nápad vnukla kvůli jejich odsouzení, a to, o čem se archonti domnívají, že bude slabé a jim podřízené, se ukáže být mocnějším než oni. Mocnosti potom dostanou určité poznání: samy by stvořit člověka zřejmě nedokázaly.³¹

Vyprávění je interpretací *Gn* 1,26-27. Gnostikové však neměli jednotnou verzi svého výkladu: naopak, zdá se spíše, že co text, to trochu jiná verze. V jiných spisech má Adam „obraz“ Boží a „podobu“ archontů.³² Vždy je však reflektována jeho podvojnost. Tvoření Adama je pro gnostiky tvorbou lidské přirozenosti, kterou mají i jeho potomci a která se skládá nejen z božského, ale i z archontského prvku. V *Podstatě archontů* nebeský Adam vůbec nevystupuje: mocnosti se rozhodnou stvořit člověka poté, co spatří obraz Neporušitelnosti (= obraz Boží) ve vodách.³³

Druhý, duševní Adam

Spis *O původu světa* obsahuje oproti jiným gnostickým interpretacím jednu zvláštnost: ještě před pozemským člověkem vzniká druhý Adam – je to psychický člověk stvořený Sofií Zóé z kapky světla spadlé na vodu.³⁴ Má za úkol poučit výtvor archontů (třetího, tělesného Adama) o pravé skutečnosti, proto je též uváděn titulem „učitel“. V této roli prolíná s biblickým hadem. Druhý Adam je androgynní,³⁵ a tedy je současně i Evou. Když je pak stvořen tělesný Adam a archonti jej opustí bez duše, takže bezmocně leží, je to právě tato (duchovní) Eva, kdo jej probouzí.³⁶

29 Tj. Adama světla.

30 *O původu světa* 113,5-10.

31 *O původu světa* 113,10-12.

32 Verze *Tajné knihy Janovy*: „(První archón) pravil mocnostem, které přišly k němu: ‚Pojďme, stvořme člověka podle obrazu Božího a podle naší podoby, aby se jeho obraz stal pro nás světlem.‘“ (II,15,1-4) Čí podobu a čí obraz Adam má, nelze jednoznačně určit také proto, že jde o překlady. Zmatek ale už mohl být v původní interpretaci: zatímco *Gn* 1,26 mluví o našem obrazu (tj. hodilo by se sem spíše dosadit archonty), v *Gn* 1,27 je už řeč o obrazu Božím.

33 Jejich rozhodnutí zde odpovídá *Gn* 2,7: „Archonti se radili a řekli: ‚Pojďme, stvořme člověka z prachu země.‘“ (87,23)

34 Kapka měla roli oplodňujícího sémě. *O původu světa* 113,21 – 114,4. Voda byla pro gnostiky živlem ambivalentním, symbolizujícím tento svět. Z vody je zrozen také demiurg (*O původu světa* 100,1-13).

35 Androgynita je v gnósi charakteristickým znakem božských bytostí.

36 *O původu světa* 115,30 – 116,8; v *Podstatě archontů* Adama oživuje poté, co jej archonti uspali a vyňali ji z něj jako jeho žebro (89,3-17).

Archonti tvoří pozemského člověka

V ten čas Prarodič přednesl těm, co byli s ním, svůj záměr ohledně člověka. Pak každý z nich hodil své sémě doprostřed pupku země. Tehdy začalo vytvářet sedm archontů člověka, jehož tělo se sice podobalo jejich tělům, avšak jeho podoba se podobala člověku, který se jim zjevil. Výtvar vznikal část po části.³⁷ Jejich vůdce utvořil mozek a morek.³⁸

Materiálem hmotného člověka tedy nebyla jen země, ale i semeno archontů. Mозek a morek pocházejí od hlavního archonta Jaldabaótha. Toto pojetí je zřejmě inspirováno Platónem: podle něj má morek v kostech úlohu nositele smrtelné části duše a mozek, který je vytvořen též z morku, nese božské sémě (*Tímaios* 73b-d, 81d). V *Tímaiu* také člověka (lépe řečeno to, co je v něm pomíjivé) tvoří nižší bohové (69c-d).

Jiné gnostické verze stvoření Adama archonty najde čtenář v poznámce. Vždy je kladen důraz na božský vzor.³⁹ *Tajná kniha Janova* obsahuje dlouhý výčet (15,13 – 19,12), jakou část duševního těla člověka vytváří která mocnost (např. duši kostí, masa, morku atd.). Jsou vyjmenováváni ti, kdo nad nimi mají patronaci, a ti, kdo jsou v nich aktivní. Za matku jejich výtvaru je nakonec označena látka (18,13-14).

Pojmenování člověka

Poté se zjev[il] jako (ten, co byl) před ním.⁴⁰ Vznikl duševní člověk. A nazvali jej Adam, to je „otec“, podle jména toho, který byl před ním.⁴¹

37 Nebo: „po částech od každého (archonta)“.

38 *O původu světa* 114,24-35.

39 *Podstata archontů* 87,25 – 88,1: „Utvořili svůj [výtvar], (zcela) zemského člověka. Archonti mají těla ženy [i muže zároveň] a obličej z zvířecí. Vzali [prach] ze země a utvořili svého [člověka] podle vlastního těla a [podle obrazu] Božího, který se [jim] ukázal ve vodách. Řekli: „[Pojdme], zachytíme ho v našem výtvaru, [aby] uviděl svůj protějšek, [zamiloval se do něj] a my se jej prostřednictvím svého výtvaru zmocnili.“
Tajná kniha Janova (II,15,5-11): „A (mocnosti) tvořily vzájemně ze svých sil dle znaků, které byly dány. A každá z mocností přidala znak dle tvaru obrazu, který (Jaldabaóth) viděl v jeho psychické (podobě). Takto stvořil bytost podle podoby prvního dokonalého člověka.“ Verze III,22,6-14: „A ony tvořily [ze] sebe sama a ze [všech] svých sil. Utvořily [ze] sebe výtvar a každá z [sil] stvořila ze své moci [duši]. Tvořila prostřednictvím samotného obrazu této duše, který viděla, a to napodobením [toho, který byl od počátku], dokonalého [člověka].“ (doplněno dle *BG* 48,18 – 49,4, který ale užívá plurálu).

40 Dle badatelů je zde text nějak chybný (Hans-Gebhard Bethge [intro.], Hans-Gebhard Bethge – Bentley Layton [trans.], „Tractate 5: Treatise without Title / On the Origin of the World“, in: Bentley Layton [ed.], *Nag Hammadi Codex II,2-7, together with XIII,2+*, *Brit. Lib. Or. 4926(1), and P.Oxy. I, 654, 655*, Leiden: E. J. Brill 1989, 65).

Adam v hebrejské Bibli samozřejmě pojmenován není (jméno znamená „člověk“). V Septuagintě nacházíme první výskyt jména „Adam“ až v *Gn* 2,16 (když Hospodin člověku nařizuje, jak se má chovat v zahradě: oslovení jménem je tu patrně spojeno s prvním osobním jednáním ze strany Boží). Tradiční etymologie spojují Adamovo jméno se zemí (*'ādām* – *'adāmā*).⁴² *Podstata archontů* obsahuje dvojitou slovní hříčku: člověku dává jméno duch pocházející z „ocelové (*adamantiné*) země“ (tj. pravděpodobně z nebe)⁴³ a nazývá jej tak proto, že se Adam pohyboval po zemi.⁴⁴ V *Tajné knize Janově* je jeho jméno spojeno se světlem, patrně ne na základě etymologie, ale proto, že se tak jmenuje člověk nebeský.⁴⁵ Gramatická souvislost Adama s „otcem“ ve spise *O původu světa* není jasná. Na jiném místě (108,19-22) tento spis prvního, nebeského Adama nazývá „světelným člověkem krve“: je to patrně další hebrejská slovní hříčka (*dām* – „krev“).⁴⁶

To však je jenom začátek gnostických interpretací. Podle nich je tento Adam po svém tělesném stvoření zcela bezmocný a nepohyblivý⁴⁷ a k jeho oživení je třeba zásahů shůry. Zde vstupuje často do hry interpretace *Gn* 2,7 o vdechnutí „dechu života“ (= duše) do Adama. Proces jeho ožívování

Může být několik možností výkladu: (1) Ten před ním = Adam světla, pozemský Adam se zjevil a ukázalo se, že se mu podobá. (2) Demiurg se představil Adamovi jako ten, který existoval před ním. (3) Nebeský Adam se zjevil pozemskému Adamovi a vyjevil mu, že byl před ním. – Za nejpravděpodobnější považuji první variantu.

41 *O původu světa* 114,35 – 115,3.

42 „Z (červené) země vyrobený“. Adolf Novotný, *Biblický slovník* I, Praha: Kalich 31992, 8.

43 Layton tento termín pokládá za součást gnostického esoterického slovníku. Pravděpodobně se jedná o oblast nebeského Adama (Bentley Layton, „The Hypostasis of the Archons II“, *Harvard Theological Review* 69, 1976, 51-53). Mohlo by to také mít něco společného s řeckou představou, že nebeská klenba je kovová (*Illias* 17,425; *Odysseia* 15,329). Roger A. Bullard však „zemi“ bere doslova a vykládá ducha chthonicky (in: *The Hypostasis of the Archons: The Coptic Text with Translation and Commentary*, Berlin: Walter de Gruyter 1970, 67, 71).

44 „Potom Duch uviděl na zemi psychického člověka a vyšel z ocelové země, sestoupil shůry a usídlil se v něm. Člověk se (tak) stal živou duší. Nazval jej jménem ‚Adam‘, protože byl nalezen, když se pohyboval po zemi.“ (*Podstata archontů* 88,11-17)

45 „(Mocnosti) řekly: ‚Nazvěme jej Adam, aby se jeho jméno pro nás stalo silou světla.‘“ (*Tajná kniha Janova* II,15,11-13)

46 Země je pak pojmenována po Adamovi (*O původu světa* 108,22-25). K etymologiím Adamova jména viz Roger A. Bullard, *The Hypostasis of the Archons: The Coptic Text with Translation and Commentary*, Berlin: Walter de Gruyter 1970, 68; Bentley Layton, „The Hypostasis of the Archons II...“, 53.

47 K tomuto motivu viz např. *Tajná kniha Janova* II,19,13-15; III,23,14-19; *Podstata archontů* 88,5-6; *O původu světa* 115,3-30; Eirénaios, *Adversus haereses* 1,30,6; Hippolytos, *Refutatio* 5,7,6.

pak probíhá ve vzájemné interakci božského a archontského, ale to už je téma, na které mi nestačí prostor tohoto příspěvku.

Chtěla bych se však ještě vrátit k jednomu důležitému motivu gnostických interpretací *Gn 1,27*, a tím je motiv stvoření člověka jako androgyna.

Původní androgyn

Ve *Zjevení Adamově* vypráví Adam svému synu Séthovi:

„Když mne bůh stvořil ze země spolu s Evou, tvou matkou, chodil jsem s ní ve slávě, kterou viděla v aiónu, z něhož jsme vzešli. Naučila mne slovo poznání věčného Boha a podobali jsme se velkým věčným andělům, neboť jsme byli výše než bůh, který nás stvořil, a než jeho mocnosti, které jsme neznali. Pak nás bůh, vládce aiónů a sil, rozdělil⁴⁸ v hněvu. Tehdy se z nás staly aióny dva. A sláva v našem srdci nás opustila,⁴⁹ mne i tvoji matku Evu, spolu s prvním poznáním, které dýchalo v nás.“⁵⁰

První člověk, „obraz Boží“, byl podle *Gn 1,27* stvořen jako „muž a žena“. To si gnostická tradice nejčastěji vykládala jako stvoření androgyna. Mýty o oboupohlavním předku lidského pokolení se ve starověku objevily u více kultur.⁵¹ Nejznámějším textem, v němž se toto téma vyskytuje v řeckém světě a s nímž byla gnostická tradice s velkou pravděpodobností obeznámena, je však vyprávění Aristofanovo v Platónově *Symposiu*.⁵² V souvislosti s harmonizací *Genese 1,27; 2,7* a *5,2* se tímto motivem zabývala i rabínská literatura.⁵³ Dohady spočívaly v tom, jak vlastně Adam vypadal: dle některých měl (podobně jako Platónův „třetí druh“ lidí) dvě tváře, dle jiných byl jen oboupohlavní. Oba tyto názory mohli zastávat i gnostikové. Dle doslovného výkladu pasáže o stvoření Evy v *Podstatě archontů* by Adam skoro vypadal jako Platónův člověk;⁵⁴ v ukázce uvedené výše se snad naznačuje také něco podobného. Pro oboupohlavní bytost

48 *tóš*: hlavní význam tohoto slova je „vymezit, určit“ (Walter C. Crum, *A Coptic Dictionary*, Oxford: Clarendon Press 1939, 450).

49 Srov. *Zjevení Mojžíšovo* 20,1-2; 21,6.

50 *Zjevení Adamovo* 64,6-28.

51 Viz Ernst L. Dietrich, „Der Urmensch als Androgyn“, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 58, 1939, 297-343.

52 *Symposion* 189d – 193c.

53 *Genesis Rabba* 8,1. Viz též Louis Ginzberg, *The Legends of the Jews* V, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America 1947, 88-89. Židovská tradice však z Platóna převzala jenom to, co jí pomohlo vyřešit exegetické dilema a podpořit monogamii (Wayne A. Meeks, „The Image of the Androgyne: Some Uses of a Symbol in Earliest Christianity“, *History of Religions* 13/3, 1974, 186).

54 „Otevřeli jeho bok, podobný živé ženě, a zaplnili jej na jejím místě masem.“ (*Podstata archontů* 89,7-10)

zase mluví *Tajná kniha Janova*, která v dlouhé pasáži, popisující tvoření částí Adamova duševního těla, uvádí „levý penis“,⁵⁵ jemuž symetricky odpovídá něco, co je gramaticky sporné, avšak co Krause překládá jako „pravá děloha“.⁵⁶ Domnívám se však, že problém Adamova vzhledu pro gnostiky nebyl prvořadý. Neodkazovali na androgynitu vnější, ale na samotnou obsaženost ženského prvku v Adamovi a na to, že v něm přebýval už od počátku. Božské bytosti jsou v gnósi androgynní tímto způsobem a člověk byl stvořen podle obrazu Božího, který si gnostikové sotva představovali jako čtyřruký a čtyřnohý nebo jako oboupohlavní.

Eva bývá označována jako Adamův *šb^ereine*.⁵⁷ Do češtiny překládám ne docela přesně jako „protějšek“, i když slovo nemá význam něčeho stojícího proti, ale spíše někoho, kdo stojí vedle a je podobný, doslova „druh do podoby“. Layton navrhuje hypotézu, že jde o překlad řeckého *symmorphos*.⁵⁸ Znamená to, že byli oba stvoření podle téže podoby. Rozpoznání této podoby (a pravého partnera) hraje v gnostických textech velkou roli.⁵⁹

Dříve uvedený citát z Eirénaia přiřazuje androgynního člověka k stvoření prvnímu, duchovnímu.⁶⁰ V gnostických spisech bývá však potenciálně androgynní ještě i člověk tělesný: problémy nastávají, teprve když je z něj jeho ženská část oddělena. Ve *Zjevení Adamově* se Adam s Evou, dokud jsou v jednom těle, podobají andělům. Když je však stvořitel ze žárlivosti rozdělí (není přímo psáno jak, ale připomíná to spíše obraz platónský), přicházejí o svoji slávu a poznání a stávají se z nich obyčejní lidé.

Závěr

Vztah gnostických autorů ke klíčovým textům židovského náboženství byl ambivalentní: na jednu stranu jejich interpretace obrací některé biblické příběhy naruby; na stranu druhou si však (obzvláště po nálezů textů z Nag Hammádí) nelze představit gnostickou mytologii bez hlubší souvislosti s jejím biblickým pozadím. Z traktátů, jako je *Tajná kniha Janova*, *Podstata archontů*, *O původu světa* a *Zjevení Adamovo*, vyplývá, že to byly právě první kapitoly knihy *Genesis*, které vytvářely náboženské pozadí a určovaly představy autorů o tom, jak se to má se světem, Bohem (nebo

55 *Tajná kniha Janova* II,16,29.

56 *Tajná kniha Janova* II,16,29. Přebírám z Rogera A. Bullarda, *The Hypostasis of the Archons: The Coptic Text with Translation and Commentary*, Berlin: Walter de Gruyter 1970, 79.

57 Např. *Podstata archontů* 89,19; 91,31.

58 Podobně jako v sahidském textu Ř 8,29. *šb^ereine* je podle Laytona slovo vyskytující se jen zřídka („The Hypostasis of the Archons II...“, 50).

59 Viz např. *O původu světa* 119,6-18; *Tajná kniha Janova* II,23,4-16.

60 Eirénaios, *Adversus haereses* 1,18,2.

bohy) a s člověkem. Gnostikové by nikdy nevěnovali tolik péče textu, o němž by si nemysleli, že obsahuje hlubší pravdy⁶¹ – pouze nebyli spokojeni se způsobem jeho podání.

Starý zákon chápali jako víceúrovňový text, jehož různé části platí různým druhům lidí (Ptolemaios). Jejich výklady spočívaly často na základě doslovného pochopení textu („Já jsem Bůh žárlivý“; plurál v *Gn* 1,26; stvoření člověka jako „muže a ženy“), obtížnosti tohoto doslovného pochopení („žebro“; nemožnost připisování čehokoli nižšího pravému Bohu), či na základě rozporu v původním vyprávění (dvě verze stvoření člověka). Užívali metod alegorické exegeze (ztotožnění světla z *Gn* 1,3 s nebeským Adamem). Ve svých interpretacích využívali toho, že některá slova mají širší sémantické pole („mrákota“), a toho, že jiná slova, znamenající odlišné věci, mohou znít podobně (*fós*). Pracovali s různými (hebrejskými, aramejskými a řeckými) „etymologiemi“ a slovními hříčkami (jméno Adam – *'adām* – bylo dáváno do souvislosti s hebrejskými slovy *'adāmā* – „země“, *dām* – „krev“ a s řeckým *adamás* – „ocel“). Některé motivy interpretovaného příběhu volně rozvinuli nebo doplnili určité informace kvůli srozumitelnosti (pojmenování Adama). Vykládali jedno biblické místo pomocí jiného (tzv. interpretace „složená“, například výklad *Gn* 2,21 prostřednictvím *Iz* 6,10) a vypomáhali si také srovnáváním interpretovaného textu s mytologickým příběhem nebo s filosofickou naukou z jiné tradice (např. stvoření člověka podle Platónova *Tímaia*; rozdělení dávných lidí podle dialogu *Symposion*). Jejich exegeze byly mnohdy vícevrstevnaté, protože zahrnovaly nejspíše už i jiné interpretace biblických textů.⁶²

61 O. Wintermute, „The Study of Gnostic Exegesis...“, 256-257.

62 Užitá literatura je uvedena v předchozích poznámkách k textu. Zde uvádím jen edice textů, z nichž jsem překládala ukázky.

- *O původu světa*: Hans-Gebhard Bethge (intro.), Hans-Gebhard Bethge – Bentley Layton (trans.), „Tractate 5: Treatise without Title / On the Origin of the World“, in: Bentley Layton (ed.), *Nag Hammadi Codex II,2-7, together with XIII,2+*, *Brit. Lib. Or. 4926(1), and P.Oxy. 1, 654, 655*, Leiden: E. J. Brill 1989, 11-134.

- *Podstata archontů*: Roger A. Bullard (intro.), Bentley Layton, „The Hypostasis of the Archons“, in: Bentley Layton (ed.), *Nag Hammadi Codex II,2-7, together with XIII,2+*, *Brit. Lib. Or. 4926(1), and P.Oxy. 1, 654, 655*, Leiden: E. J. Brill 1989, 220-259.

- *Svědectví pravdy*: Birger A. Pearson (intro.), Søren Giversen (trans.), „The Testimony of Truth“, in: Birger A. Pearson (ed.), *Nag Hammadi Codices IX and X*, Leiden: E. J. Brill 1981, 101-203.

-
- *Tajná kniha Janova*: Michael Waldstein – Frederik Wisse (eds.), *The Apocryphon of John: Synopsis of Nag Hammadi Codices II.1, III.1 and IV.1 with BG 8502, 2*, Leiden: E. J. Brill 1995.
 - *Zjevení Adamovo*: George W. MacRae, „The Apocalypse of Adam: V,5: 64,1 – 85,32“, in: Douglas M. Parrott (ed.), *Nag Hammadi Codices V,2-5 and VI with Papyrus Berolinensis 8502, 1 and 4*, Leiden: E. J. Brill 1979, 151-195.

SUMMARY

Gnostic Interpretations of the Biblical Story about the Creation of Man

The article discusses the Gnostic attitude towards the Hebrew Bible (especially the first chapters of *Genesis*). On the one hand, the Gnostic authors did not agree with the way in which primordial things are presented in the First Book of Moses (*Testimony of Truth*, *The Secret Book of John*), but on the other hand, they were persuaded, that if you know how to interpret, the biblical story could reveal you the hidden truth concerning the true nature of man, God, and demiurge.

The main attention is paid to the Gnostic texts relating to the story about the creation of Adam (*On the Origin of the World*, *Hypostasis of Archons*, *The Secret Book of John*, *The Apocalypse of Adam*), more accurately, on the first part of this story (from the boasting of demiurge to the creation of creeping Adam). The different manners of Gnostic interpretations are presented on concrete parts of texts (as the main text, the tractate *On the Origin of the World* is chosen), relating them back to *Genesis*.

What was so hard to understand for the Gnostics, that it had to be reinterpreted? The main problem was the “non-godly” behaviour of God of the Old Testament (especially his jealousy in *Ex* 20,5). The other point was the literal understanding of some biblical passages (for example plural in *Gn* 1,26; creation of man in *Gn* 1,27 as “man and woman”) and the inner inconsistencies in the text itself (the two different stories of creation of man in *Gn* 1,26-27 and *Gn* 2,7; 2,18.21-23). The Gnostics frequently used allegorical exegesis. They enjoyed playing with Hebrew, Aramaic and Greek “etymologies” (the name of the first man is given into relation to the Hebrew words “earth” and “blood” and the Greek word “steel”). They operated with a wide semantic field of some words (for example, “trance” of Adam in *Gn* 2,21) and with the fact that two different words could have the same sounding. A common method was the interpretation of one part of the Bible using another biblical part. The Gnostic authors were partly familiar with the Greek mythology and philosophy, so they put some of their motives into their interpretations (in the case of creation of man we could see the traces of Plato’s *Timaeus* and *Symposion*).

The Gnostic versions of *Genesis* story depend on the Septuagint. It is well distinguishable in the interpretation of the creation in *Gn* 1,26: In the Hebrew Bible it is Adam who is directly meant to be the image of God – but the Septuagint implies an emanation which bears the image (or likeness) of God and which is a mediator of it – and it is the heavenly Adam of Light in Gnostic texts.

Centrum biblických studií
Černá 9
115 55 Praha 1

ZUZANA VLČKOVÁ

e-mail:zuzana.vlckova@centrum.cz